

*К.Б. Левченко,
д-р юрид. наук*

*Kateryna B. Levchenko,
Doctor in Law*

ТІЛЕСНІ ПОКАРАННЯ ДІТЕЙ: ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ

Abstract. On the basis of the public-opinion poll performed by the International women right-protecting center «la Strada—Ukraine», the author discusses the attitude of Ukraine's population to the application of corporal punishments to children and the degree of prevalence of this method of «education» and proposes a program of elucidative work among parents with the purpose to counteract the manifestations of violence and cruelty in families.

Що таке тілесні покарання дітей? Наскільки вони поширені в суспільстві? Чому батьки та вихователі і сьогодні активно застосовують їх як метод виховання? Чому їх застосування викликає занепокоєння у європейській спільноті? Які наслідки застосування тілесних покарань до дітей? Які існують альтернативні методи виховання? Що це взагалі таке? І де їм можна навчитися? Чи є адекватна реакція української держави та суспільства на факт застосування тілесних покарань до дітей? Що потрібно робити?

Застосування тілесних покарань порушує цілу низку прав дитини, закріплених у Конвенції ООН про права дитини та підтверджених у Конституції України та Законі України «Про охорону дитинства»:

- право на рівний захист перед законом;
- право не піддаватися жорстокому ставленню;
- право на життя та фізичну недоторканність;
- право на найвищі стандарти фізичного та психічного здоров'я та інші.

Це означає, що застосування тілесних покарань фактично в Україні заборонено законодавчо [1, 2, 3, 4]. Але...

У квітні 2006 р. Український інститут соціальних досліджень на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда—Україна» провів опитування громадської думки населення стосовно ставлення до проблем тілесних покарань дітей. Дослідження проводилося у 26 територіально-адміністративних одиницях України: у 24 областях України, АР Крим та у м. Києві. Опитування проведено у 126 населених пунктах: 69 містах та 57 сільському населеному пункті. Всього опитано 2032 респондентів віком від 18 років та старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,34–2,24%. Рівень досягнення

респондентів — 70,75%. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем проживання респондента „віч-на-віч” [5].

Опитуваним ставилися два запитання:

1. Як часто застосовувалися до вас особисто тілесні покарання, коли ви були дитиною?
2. Чи вважаєте ви необхідним та доцільним застосування тілесних покарань до дітей?

Дослідження громадської думки щодо застосування тілесних покарань до дітей та вивчення рівня їх поширеності проводилися в різних країнах. Так, у Великій Британії 90% британських батьків хоча б один раз шльопали своїх неслухняних дітей, природно, із найблагішими намірами. 75% опитаних висловилися категорично проти тотальної заборони на тілесні покарання, за — лише 8%. Прибічники заборони аргументують свою точку зору тим, що в країні жертвами фізичного насильства з боку батьків чи вихователів щороку стають 50—80 дітей. Швеція ввела відповідну статтю у свій кримінальний кодекс ще 1979 р., за останні 10 років не зареєстровано жодного летального випадку. Зате їхні опоненти вказують на те, що за той же період там суттєво зросла кількість дітей, переданих на виховання в державні заклади [6].

Англійські законодавці розподіляють фізичні покарання на „помірні тілесні покарання”, які здійснюються в розумних межах, та „знущання”. У 2004 р. в Англії та Уельсі введений закон, за яким дозволені „помірні тілесні покарання” [7]. Але якщо дітей шльопають таким чином, що у них залишаються сліди, — це підсудна справа. Бити дітей стає забороненим так само, як і дорослих.

Перш ніж навести отримані результати опитування громадської думки, дамо пояснення, чому Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда—Україна», який традиційно займається проблемами протидії торгівлі людьми, порушення прав жінок, зацікавили проблеми застосування тілесних покарань до дітей.

1. Проблема торгівлі людьми включає питання, пов'язані з торгівлею дітьми. З 2003 р. Центр «Ла Страда—Україна» активно займається розробкою та впровадженням програм, спрямованих на протидію торгівлі дітьми [8].

2. Насильство в сім'ї, в тому числі й насильство стосовно дітей, є одним з головних чинників (поряд з бідністю та низькою правовою культурою) торгівлі людьми [9].

3. Жорстоке ставлення, недбалість з боку батьків та осіб, які їх замінюють, — одна з основних причин втечі дітей з дому, поширення явища дитячої бездоглядності, безпритульності, що у свою чергу призводять до торгівлі дітьми, їх комерційної сексуальної експлуатації [10].

4. Тілесні покарання є виявом жорстокого поводження з дітьми. Їх застосування призводить до конфліктних ситуацій та до наслідків, описаних у п. 3. Тілесні покарання дітей розглядаються міжнародною спільнотою як неприпустиме явище, насильство стосовно дітей, порушення прав дитини.

Тому Центр «Ла Страда—Україна» вирішив ініціювати дослідження громадської думки з метою:

- з'ясувати ступінь поширення застосування тілесних покарань до дітей в Україні;

- з'ясувати ставлення населення України до застосування тілесних покарань до дітей;
- на основі попередніх отриманих результатів сформувавши програму просвітницької роботи серед батьків, а також серед груп спеціалістів (вчителі, освітяни, соціальні працівники), які будуть детальніше ідентифіковані в ході подальшої роботи.

Мета цієї статті – проаналізувавши отриману під час опитування інформацію, дати відповіді на запитання відносно практики застосування тілесних покарань до дітей в Україні.

Таблиця 1
Розподіл відповідей на запитання анкети: «Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?», %

Майже щодня	3
Один-два рази на тиждень	7
Один-два рази на місяць	13
Дуже рідко	43
Ніколи	34

Як видно з таблиці 1, тілесні покарання в дитинстві застосовувалися до 10% респондентів дуже часто (об'єднано відповіді «майже щодня» та «один-два рази на тиждень»), а 13% респондентів досить часто (один-два рази на місяць). І лише третина опитаних (34%) відповіла, що ніколи.

Це ж дослідження виявило, що від тілесних покарань страждали частіше хлопчики, ніж дівчата (див. табл. 2).

Таблиця 2
Розподіл відповідей на запитання анкети: «Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?», %, залежно від віку та статі

	Вікові групи, років					Стать	
	18 – 28	29 – 39	40 – 49	50 – 59	60+	Чоловіча	Жіноча
Майже щодня	2	2	2	5	3	3	2
Один-два рази на тиждень	7	9	6	7	8	10	6
Один-два рази на місяць	12	14	11	12	17	16	11
Дуже рідко	45	46	47	43	35	45	41
Ніколи	34	29	34	33	37	26	40

Принципових відмінностей у різних вікових групах не виявлено.

Давно вже досліджено, що дитина відтворює в майбутньому ту модель поведінки, з якою вона має справу в дитинстві. Фізичне насильство потім стає нормою і в дорослому житті.

Крім цього, у частини дітей, до яких застосовується тілесні покарання, за спостереженнями практикуючих психологів, потім формується занижена самооцінка, невіра в себе, неактивна життєва позиція. Або інший вияв – підвищений рівень агресії, перш за все у ставленні до більш слабких.

Дані опитування свідчать про значне поширення фізичного насильства в українському суспільстві, що має викликати занепокоєння як в освітян, соціальних працівників, працівників правоохоронних органів, так і в широкій громадськості.

Проглядається також певний взаємозв'язок між рівнем освіти респондентів та частотою застосування до них особисто тілесних покарань у дитинстві. Так, ніколи не застосовувалися тілесні покарання до 40% тих, хто має повну вищу освіту, і тільки до 25% тих респондентів, які мають неповну середню освіту (9 класів). Водночас часто застосовувалися тілесні покарання відповідно до 7 та 16% респондентів із цих груп (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання анкети: “Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”, % залежно від освітнього рівня

	Початкова освіта (менше 9 класів)	Базова (неповна) середня освіта (повних 9 класів)	Повна загальна середня (або проф.-тех.) освіта (11 класів тощо)	Базова вища освіта (технікум, ВНЗ I–II рівнів акред.)	Повна вища освіта (ВНЗ III–IV рівнів акредитації)
Майже щодня	1	5	3	2	1
Один-два рази на тиждень	6	11	8	8	6
Один-два рази на місяць	11	20	13	15	11
Дуже рідко	44	39	43	45	42
Ніколи	38	25	33	30	40

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання анкети: “Чи вважаєте Ви необхідним та доцільним застосування тілесних покарань з виховною метою до дітей?”, % залежно від матеріального становища сім'ї (змістовна шкала матеріальних можливостей)

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	Важко відповісти
Так, завжди коли дитина поводить себе погано	5	6	4	2	22	6
Так, але в окремих випадках	42	47	44	49	50	34
Ні, в жодному випадку	48	44	50	48	28	48
Важко відповісти, не знаю	5	4	2	2	0	12

В українському суспільстві поширений стереотип, що насильство, жорстоке поводження з дітьми, недбале ставлення — це проблеми виключно кризових або матеріально не забезпечених сімей, бідних. Проведене опитування дає підстави для протилежних висновків, які заслуговують на особливу увагу.

Цікаво, що саме найбільш забезпечені громадяни дають найменш толерантні відповіді на поставлені запитання.

Так, серед тих, чие матеріальне становище характеризується як «Ми можемо дозволити придбати собі практично все, що хочемо», 22% вважають, що застосування тілесних покарань до дитини є доцільним завжди, коли, дитина поводить себе погано, а ще 50% — готові застосовувати тілесні покарання до дитини в окремих випадках. І лише 28% опитаних з цієї групи вважають, що застосування тілесних покарань до дитини недоцільне в жодному випадку.

У свою чергу, опитані, чий матеріальний добробут можна охарактеризувати від «Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти» до «Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки ще не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)», дають відповіді, які в кількісному відношенні близькі між собою, але досить суттєво відрізняються від наведених вище (табл. 4).

Без сумніву, це не означає, що виховання в них здійснюється більш толерантними методами. Можна припустити, що в таких сім'ях переважає наявність недостатньої уваги до виховання дітей і тому не застосовуються ніякі методи, у тому числі й методи фізичного впливу. Для тлумачення отриманих результатів можуть існувати й інші пояснення, які потребують більш глибокого та детального вивчення.

Чинники існування зазначених розбіжностей у ставленні до проблеми застосування тілесних покарань до дітей гіпотетично можна висунути такі:

1. Незнання альтернативних форм виховання дитини.
2. Скоріше за все, наявність у сім'ї завищених вимог до дитини.
3. Відсутність інших способів мотивації дітей в силу високого матеріального достатку і наявності у дітей різноманітних матеріальних благ.

Водночас, варто сказати, що найчастіше застосовувалися тілесні покарання у дитинстві до тих респондентів, які також характеризують свій рівень матеріального благополуччя, як «Вище середнього, високий та дуже високий», тобто тих, хто досяг найвищого рівня матеріального благополуччя. Так, декілька разів на місяць тілесні покарання застосовувалися до 59% опитаних з цієї групи, а дуже рідко — до 41%. Але жоден респондент не відповів, що «ніколи» (табл. 5).

Саме тим, що до цих респондентів застосовувалися фізичні покарання, можна пояснити високий відсоток їхніх ствердних відповідей на запитання про необхідність та доцільність застосування тілесних покарань.

Тут можна, скоріше за все, припускати, що вихованню саме цих опитуваних в дитинстві батьки приділяли багато уваги, але застосовували при цьому «найбільш популярний» засіб виховного впливу — тілесні покарання, фізичний тиск, побиття.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання анкети: “Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”, %, залежно від матеріального становища сім’ї (змістовна шкала матеріальних можливостей)

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	Важко відповісти
Майже щодня	3	3	2	1	0	4
Один-два рази на тиждень	6	8	8	4	34	12
Один-два рази на місяць	15	14	11	11	25	17
Дуже рідко	35	44	44	49	41	38
Ніколи	41	31	35	35	0	29

То, можливо, його справді доцільно використовувати, якщо він є таким ефективним? Чи, як кажуть, що ж тут поганого, якщо батьки, бажаючи дитині добра, дадуть їй декілька стусанів, – на те вони й батьки.

Це запитання не риторичні, а цілковито практичні.

Тілесні покарання дітей можна розглядати не тільки як насильство, але, в певних випадках, і як жорстоке ставлення до дитини. Жорстоке поводження та жорстоке ставлення є більш широкими поняттями, ніж тілесні покарання, на що звертали увагу дослідники, у тому числі й автор статті [11]. Для наслідків жорстокого поводження, адекватного та вчасного реагування на такі факти був прийнятий спільний наказ МВС, МОН, МОЗ, Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту (на той час Державного комітету України у справах сім’ї та молоді) від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11 “Про затвердження Порядку звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення”. Тілесні покарання є одним з виявів жорстокого поводження та насильства.

У правовій базі України визначення насильства представлено Законом України “Про попередження насильства в сім’ї” від 15.11.2001 р. № 2789-III. У ст. 1 Закону визначені такі види насильств: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне.

Так, фізичне насильство в родині визначається як «навмисне нанесення одним членом родини іншому члену родини побоїв, тілесних ушкоджень, що може привести або привело до смерті постраждалого, порушення фізичного або психічного здоров’я, нанесення шкоди його честі й достоїнству» (ст. 1). Таким чином тілесні покарання, які застосовуються з виховною ціллю, підпадають під визначення фізичного насильства. Побиття різкою, паском, ляпаса тощо також є протизаконними.

Відповідно до Сімейного кодексу України, батькам забороняється застосовувати фізичні покарання до дітей, а також інші покарання, які принижують людську гідність дитини. Так, ст. 150 „Обов’язки батьків щодо виховання та розвитку дитини” містить такі положення:

„2. Батьки зобов’язані піклуватися про здоров’я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

4. Батьки зобов’язані поважати дитину.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини” [12].

Але Кодекс не містить процесуальних норм, які давали б можливість застосовувати задекларовані положення для захисту прав дитини.

У Кримінальному кодексі України також існує низка статей, які передбачають притягнення до кримінальної відповідальності батьків за незаконні дії стосовно власних дітей (ст. 167 – зловживання опікунськими правами, умисне вбивство дітей – ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства – ст. 120; нанесення тілесних ушкоджень – ст. 121–125; побої і мордування – ст. 126).

Але на практиці такі норми практично не працюють. Тут вступають у суперечність принципи захисту прав дитини та принцип невтручання у внутрішні приватні справи родини. Тільки вже зовсім „крайні” та особливо жорстокі випадки стають надбанням громадськості та привертають увагу правоохоронних органів.

Вченими розроблена доволі ґрунтовна класифікація чинників жорстокого поводження з дітьми в сім’ї. Як зазначається в посібнику «Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми», спочатку «причиною насильства над дитиною вважалася психопатологія батьків, потім увагу було перенесено на соціальний контекст, з чого виник висновок: фактори ризику криються в соціальній ізольованості та системі цінностей батьків, що й зумовлює насильницьке ставлення до дитини. Потім насилля інтерпретували через інтерактивну соціальну модель зруйнованих відносин між батьками і дитиною. Пізніше дослідники визначили фактори ризику на рівні індивіда, сім’ї і суспільства і довели, що не якийсь один фактор, а їх взаємовплив призводить до насильства над дітьми. Дослідники також відмічають, що наявність того чи іншого фактора ризику ще не означає прояву насильства, а, скоріше, вказує на ймовірність або можливість його виникнення. При цьому наявність кількох сприятливих факторів (соціальні навички, позитивна ідентифікація „Я” і т. ін.) зменшує вплив факторів ризику» [11].

Серед поширених **причин жорстокого поводження з дітьми в сім’ї слід виділити передусім такі:** особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність); відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми; алкоголізм, наркоманія, релігійний фанатизм; фізичні чи психічні недоліки батьків (розумова відсталість, психічні захворювання, глухота, сліпота тощо); невміння виховувати дітей, незнання своїх прав та обов’язків щодо дітей, відповідальності за них, незнання прав та потреб дітей; невміння долати сімейні та життєві кризи, відсутність самореалізації.

Причинами жорстокого поводження батьків з дітьми можуть бути й фактори сімейного виховання, які призводять до дезінтеграції “Я” дитини. За О. Захаровим [13], це: незрозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дитини; неприйняття дорослими дитячої індивідуальності; невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей; непропорційність виховання в різні вікові періоди; непослідовність у взаєминах дорослих і дітей; неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками; прагнення визнання в якійсь сфері (професійній, економічній, соціальній) і неможливість його добитися; раптові серйозні зміни у різних сферах життя (втрата роботи, хвороба, смерть дружини тощо); афект, невміння часто загальмувати свою поведінку; приклад власних батьків, психічні хвороби; гендерні стереотипи суспільства: уявлення про стать у суспільстві, соціокультурне сприйняття статі, яке диктує певну поведінку, культурні норми, стиль одягу, психологічні якості: здібності, види діяльності, професії. При цьому заохочується поведінка, яка відповідає соціостатевій ролі, і пригнічується та, що не відповідає їй.

У більшості ситуацій, людина, що застосовує тілесні покарання не усвідомлює поганих наслідків такого поводження, вважаючи що її дії, зумовлені позитивними намірами, є легітимними та виправданими.

Але ж наслідки застосування методів фізичного впливу на дітей можуть бути негативними та пролонгованими. Дитина, яка зазнала насильства, одержує травматичний досвід, який супроводжується травматичними переживаннями, відтворюється у формі неадекватних поведінкових реакцій. Усе це приводить до дезорганізованої поведінки, її розвитку. Для дитини важливими є довіра до батьків, почуття захищеності в сім'ї. Вони втрачаються в разі застосування насильства. Наслідки жорстокого поводження з дітьми достатньо описані в науковій та педагогічній літературі.

Застосування альтернативних методів виховання дітей залежить від педагогічної культури батьків, педагогів, соціального оточення, культури в мікро середовищі, моральних цінностей тощо. Так, антиподом насильства і жорстокого ставлення є толерантність, яка необхідна для спілкування, співжиття і спільної діяльності, є основою формування культури, миру в сім'ї, громаді, суспільстві.

Основні риси толерантної особистості: прихильність до інших людей, терплячість, милосердя, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, вміння володіти собою, доброзичливість, неупереджене ставлення, гуманізм, вміння слухати співрозмовника, допитливість, здатність до співпереживання [13]. Скоріш за все, кожний дорослий знайде в собі недоліки чи скаже, що не завжди буває толерантним.

Основою толерантності є прийняття людини такою, якою вона є. Коли питаєш батьків, якою вони хочуть бачити свою дитину, вони відповідають: розумною, чесною, здоровою, успішною. Але якщо дитина є хворою чи менш розумною, чи будуть батьки її менше любити? Дитина повинна бути в сім'ї щасливою. Сім'я повинна бути “колискою демократії”, а не “колискою насильства”.

Щодо виховання в сім'ї на демократичних засадах це означає побудову стосунків через:

- встановлення суб'єкт-об'єктних взаємин у процесі взаємодії батьків і дітей, діалогу;
- відмову від прямого примусу;
- врахування індивідуальних якостей особистості дитини, вивчення потреб, інтересів, особливостей дитини;
- прийняття один одного такими, якими вони є; визнання права на відмінність, несхожість;
- спрямованість на самоактуалізацію і самореалізацію, розвиток кожного члена сім'ї і родини в цілому;
- повага до особистості кожного з членів сім'ї, визнання пріоритету їхніх прав, звернення до відповідальності та обов'язку [11].

Проведене опитування виявило наявність суттєвого дефіциту знань щодо альтернативних побиттю засобів виховання та методів впливу на дітей у сім'ї. І тому правозахисний центр «Ла Страда—Україна» поділяє занепокоєність міжнародного товариства, правозахисників, вважаючи застосування тілесних покарань неприпустимим явищем в цивілізованому суспільстві. Для протидії цьому поширеному явищу центром „Ла Страда—Україна” започатковується програма „*Україна, вільна від тілесних покарань дітей*”. Програма розрахована на 3 роки. У разі необхідності термін її реалізації буде продовжено. Успішність її реалізації та практичного впливу на покращення становища дітей залежатиме не тільки від її ретельного планування та науково-методичного, матеріально-технічного забезпечення, політичної та адміністративної підтримки органів державної влади, але й від об'єднання зусиль громадських організацій, небайдужих людей, представників ЗМІ, благодійних фондів тощо. Представимо її основний зміст та складові.

Мета програми — на основі вивчення ситуації щодо поширення тілесних покарань дітей в Україні сформувати стратегію протидії застосуванню тілесних покарань дітей в Україні.

Завдання: дослідити ситуацію щодо поширення тілесних покарань дітей в Україні; вивчити стан громадської думки стосовно можливостей застосування тілесних покарань дітей в її динаміці; поступово розробити теоретичне обґрунтування стратегії протидії застосуванню тілесних покарань дітей; розробити та запровадити в дію інформаційну кампанію проти застосування тілесних покарань дітей, яка включатиме соціальну рекламу на телебаченні, радіо, публікації в ЗМІ, проведення прес-конференцій, розробку, друк та розповсюдження інформаційних матеріалів; розробити та впровадити науково-методичне забезпечення, тренінгові та освітні програми для фахівців, які працюють з батьками та дітьми, тренінги для батьків щодо неприпустимості застосування тілесних покарань дітей; включити проблему неприпустимості тілесних покарань в порядок денний роботи громадських організацій України; проаналізувати правову базу заборони тілесних покарань дітей та внести пропозиції щодо їх вдосконалення; сформувати групу фахівців, активістів, політиків, які будуть пропагувати ідеї неприпустимості застосування тілесних покарань дітей.

Під час реалізації програми планується проведення низки заходів та використання таких форм та методів виконання поставлених завдань: проведення загальнонаціонального соціологічного опитування; регулярне проведення моніторингу громадської думки стосовно проблеми; регулярне проведення моніторингу серед дітей щодо застосування до них тілесних покарань; підготовка телевізійних програм з проблеми („Без табу”), радіопередачі та прямі ефіри з проблеми; створення відеоролика про неприпустимість застосування тілесних покарань; підготовка, друк та розповсюдження навчально-методичного посібника для вчителя; проведення занять у школі; підготовка, друк та розповсюдження спеціальної літератури для батьків; проведення конференцій, громадських слухань з даної проблематики; проведення тренінгів для вчителів (фахівців) тощо.

Очікувані наслідки реалізації програми:

1. Стане зрозумілим ставлення суспільства до проблеми.
2. Буде визначено рівень поширеності тілесних покарань в Україні.
3. Намітяться зміни в застосуванні тілесних покарань до дітей.
4. Підвищиться рівень обізнаності фахівців, буде сформовано настанови на неприпустиме застосування тілесних покарань.

-
1. Конвенція ООН про права дитини. – К., 2005.
  2. Закон України «Про охорону дитинства»
  3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»
  4. *Шимкене Ж.* Осознанное родительство: опыт, проблемы, перспективы : Материалы семинара. – К.: ДХФ, 2001. – 14 с.
  5. Звіт за підсумками опитування громадської думки населення України: квітень 2006 р. – К.: Укр. ін-т соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2006. – (У рукопису).
  6. Запобігти та допомогти. – К., 2005.
  7. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. – 2003. – 92 с.
  8. Жорстоке поводження з дітьми в Україні. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – (У рукопису).
  9. *Приходько О.* Покарання за... покарання (за матеріалами зарубіжної преси) // Дзеркало тижня. – 2004. – № 49 (524). – 4–10 груд.
  10. news.bbc.co.uk
  11. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми : Навч. посіб. – К.; Юрисконсульт, 2005. – 452 с.
  12. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2002. – № 21–22. – ст. 135.
  13. *Захаров А.* Как предупредить отклонения в поведении ребенка. – М., 1996.